

تحلیل و بررسی گفتمان شناختی اشعار ادبیات مقاومت و دفاع مقدس بر اساس نظریه لا کلا و موفه

(مطالعه موردی اشعار سید حسن حسینی و قیصر امین پور)

ویدا نعمتی^۱، محمود فیروزی مقدم^۲، عباس خیرآبادی^۳، علی صادقی منش^۴

چکیده

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ شاعرانی سوار بر قطار انقلاب شدند که امروزه با عنوان شاعران انقلاب شناخته می‌شوند. رویداد مهم دیگر، جنگ تحمیلی عراق علیه ایران بود که باعث پدیداری گروهی دیگر از شاعران تحت عنوان «شاعران دفاع مقدس» گردید. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای با هدف بررسی و مقایسه مؤلفه‌های ادبیات مقاومت در فرآیند شکل‌گیری و رشد شعر پس از انقلاب صورت گرفته است. از شاعران انقلاب، سید حسن حسینی و از میان شاعران دفاع مقدس، قیصر امین پور را به علت پرمخاطب بودن آن‌ها نسبت به دیگر شاعران هم‌گروه، برگزیده‌ایم. روش کار بدین سان است که با توجه به نظریه تحلیل گفتمان لا کلا و موفه، از میان شش دال گفتمانی مطرح در ادبیات مقاومت، چهار دال گفتمانی اسلام، مبارزه، میهن و آزادی را در شعر مقاومت دو شاعر مورد بررسی قرار داده‌ایم و مؤلفه‌های مورد نظر، در آن‌ها مقایسه شده است. نتایج نشان داد که چهار دال گفتمانی یادشده از شاخص‌ترین مؤلفه‌های شعر هر دو شاعر و وجه اشتراک عمده آن‌هاست ولی در دال‌های مرکزی و شناور یکسانی‌ها و دگرسانی‌هایی گوناگونی دارند. کلیدواژه‌ها: ادبیات مقاومت، شعر انقلاب، شعر دفاع مقدس، سید حسن حسینی، قیصر امین پور، نظریه گفتمان لا کلا و موفه.

nemati.vida99@gmail.com

mahmoudfirouzi347@gmail.com

Birang_mazinani@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۰

۱دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

۲استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت‌حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت‌حیدریه، ایران. نویسنده مسئول

۳استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

۴استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۳۱

مقدمه

ادبیات مقاومت و دفاع مقدّس گرچه ترکیبی به نسبت نوپدید است، اما می‌توان مفهوم آن را در همه دوره‌ها در ادبیات فارسی مشاهده کرد. در هر دوره از تاریخ ایران زمین که مردم مورد ستم و بیداد و هجوم و تجاوز قرار گرفتند، شاعران و نویسندگانی بوده‌اند که با قلم خویش، پرچم مقاومت در برابر ستمکار و متجاوز را برافراشته‌اند. ابوالقاسم فردوسی بی‌گمان برجسته‌ترین شاعر مقاومت در تاریخ زبان و ادبیات فارسی است و در کنار او، از بسیاری شاعران کهن تا امروز را می‌توان نام برد. در این میان شاعران معاصر ایران تحت تأثیر اوضاع سیاسی و اجتماعی دوران خویش، در آثارشان به تبیین افکار، اندیشه‌ها، عقاید و دیدگاه‌های خود پیرامون مضامین مقاومت از جمله دین، سرزمین، مبارزه، شهادت، آرمان‌گرایی، تجاوز و... می‌پردازند و زمینه لازم را جهت شکوفایی فرهنگ مقاومت و رشد و اعتلای فکری جامعه فراهم کرده‌اند که این بررسی با انگیزه برانگیختن و معطوف کردن بیشتر افکار به شعر شاعران مقاومت بر اساس گفتمان نظریه لاکلا و موفه است.

بیان مسئله

شاعران و نویسندگان، همواره کوشیده‌اند تا با استفاده از هنر خویش مسائل و پیشامدهای گوناگون اجتماعی، سیاسی را تحلیل کنند و پیرامون آن سوگیری داشته باشند و ادبیات مقاومت از همین رهگذر شکل می‌گیرد. ایران در دهه‌های اخیر هم مبارزات انقلابی علیه رژیم استبدادی پهلوی را تجربه کرده و هم دفاع یکپارچه مردم را در برابر تجاوز نظامی دشمن؛ و شاعران و نویسندگان کوشیده‌اند این سرگذشت اجتماعی را برای مردم بازگو کنند و آن‌ها را برای مقاومت و پایداری در برابر استبداد داخلی و تهاجم خارجی رژیم بعث عراق تشویق نمایند. در همین فرایند شاهد پدیداری دو زیرگونه از ادبیات مقاومت هستیم که البته دومی با عنوان ادبیات دفاع مقدّس شناخته می‌شود.

در این پژوهش، به‌منظور مقایسه ادبیات مقاومت در اشعار دو مقطع یادشده، از هر گروه یک شاعر برگزیده شده و مؤلفه‌های ادبیات مقاومت در آثار آن‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌است؛ از شاعران دوره انقلاب اسلامی، سید حسن حسینی انتخاب گردید که هم‌زمان با پیروزی انقلاب نخستین اشعارش منتشر گردید و از شاعران دفاع مقدّس، قیصر امین‌پور برگزیده شد که وی نیز نخستین اشعارش را در دوران دفاع مقدّس منتشر کرد؛ بنابراین، پژوهش حاضر با هدف مقایسه مؤلفه‌های ادبیات مقاومت در آثار سید حسن حسینی و قیصر امین‌پور، ضمن آشنایی مختصر با این شاعران و آثار آن‌ها، در پی یافتن پاسخ این پرسش

است که نشانگرهای ادبیات مقاومت در آثار شاعران بر اساس گفتمان‌ها نامبرده چه بوده و چه یکسانی‌ها و دگرسانی‌هایی میان آثار آن‌ها به‌عنوان نمایندگان شعر انقلاب و شعر دفاع مقدس وجود دارد.

پیشینه پژوهش

در موضوع ادبیات مقاومت آثار متعددی نوشته شده است. در این پژوهش توجه به آن دسته آثاری است که ادبیات مقاومت را بازتاب تجربیات مبارزاتی نسل مقاومی می‌دانند که در راستای رهایی سرزمین، دین و فرهنگشان در برابر تجاوزگران بپا خاسته‌اند و به عبارتی دیگر، ادبیات مقاومت و دفاع مقدس را شعرها، داستان‌ها، نمایش‌نامه‌ها، سرودها، ترانه‌ها و تصنیف‌هایی معرفی می‌کنند که در دوران خاصی از تاریخ ملّتی یا قومی به وجود می‌آید و هدف آن ایجاد روحیه مبارزه‌طلبی و پایداری در مردم است. (شیخ‌اسدی و کریمی‌فرد، ۱۳۹۴) به باور پیرزادینیا و چراغی (۱۳۹۴) ادبیات مقاومت چهره‌ای انسانی و جهانی دارد و تلاش‌های یک نسل مبارز را که برای رهایی سرزمین، دین، فرهنگ و سنت‌های خود از چنگال تجاوزگران به حریم ارزش‌های ملّی و انسانی بپا خاسته است، برای همگان در بیان فخیم شعری و ادبی ترسیم می‌کند و باعث می‌شود تا ملّت‌ها به‌واسطه آن بتوانند اندیشه‌های خود را در ادبیات نشان دهند. کم سفیدی (۱۳۸۸) اصطلاح «ادبیات پایداری» را اصطلاحی نو می‌داند که در دوره اخیر مرسوم گردیده است و عموماً به ادبیات منظوم و منثور شامل نمایش‌نامه، داستان کوتاه و بلند، طنز، حسب‌حال‌نویسی‌ها و نامه‌نگاری‌ها و آثاری که در دوران معاصر با انگیزه اعتراض به جنبش‌های ضدّ آزادی و پایداری در برابر متجاوزان، دربردارنده رهایی و پیشرفت جوامع بشری آفریده شده‌اند، گفته می‌شود. بصیری (۱۳۸۸) نیز ادبیات پایداری را نوعی از ادبیات متعهد و ملتزم تعریف می‌کند که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات مادی و معنوی آن‌ها را تهدید می‌کند، به وجود می‌آید و هدفش جلوگیری از انحراف در ادبیات، شکوفایی و تکامل تدریجی آن است. در تعریف دیگری از ادبیات پایداری، سنگری (۱۳۸۹) اظهار می‌کند که این نوع ادبیات، تحت تأثیر شرایطی چون اختناق، استبداد داخلی، غصب سرزمین و سرمایه‌های ملّی و فردی شکل می‌گیرد؛ بنابراین جان‌مایه این آثار، مبارزه با بیداد داخلی و یا تجاوز بیرونی، در همه حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و ایستادگی در برابر جریان‌های ضدّ آزادی است. شهبازی و همکاران (۱۳۹۴) هسته اصلی پیام ادبیات پایداری را وطن‌دوستی، دعوت به مبارزه و ترسیم دردهای مشترک جامعه بشری و پاسداشت ارزش‌های انسانی می‌دانند. مسئله مقاومت یکی از مضامین شعر معاصر عرب است که ظهور و استمرار آن پیوندی

عمیقی با اشغال فلسطین دارد و شاعران آزادی‌خواه و میهنی آن را ابزاری برای دفاع از تمامیت ارضی این سرزمین و تبیین اندیشه‌های ضد صهیونیستی خویش قرار داده‌اند (سیفی و شریعت، ۱۳۹۴). هم‌چنین ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۴) به این نکته اشاره کرده و اظهار می‌دارند که در ادبیات مقاومت، اندیشه‌های گوناگون و تلاش ملت‌ها برای مبارزه با متجاوزان و ظالمان، از جمله حوادثی مانند حمله رژیم بعث عراق به سرزمین ما و اشغال فلسطین به چشم می‌خورد که با بیان رسای ادبی و شعری به تصویر کشیده شد و آن موجب آفرینش آثاری بدیع در ادبیات پایداری گردید. از دیگر آثاری که در ادبیات مقاومت و دفاع مقدس و پژوهش‌های پیرامون آن باید مورد توجه قرار داد می‌توان به این موارد اشاره کرد: تحلیل گفتمان شعر حجم و شعر انقلاب اسلامی (رعیت حسن‌آبادی، ۱۳۹۸)؛ نزاع بر سر معنا در گفتمان شعر انقلاب (فرهاد کرمی و همکاران، ۱۳۹۹)؛ تحلیل گفتمان انقلابی در شعر موسوی گرمارودی (باقی نژاد، ۱۳۹۸)؛ تحلیل گفتمان انتقادی شعر دفاع مقدس برای کودکان از منظر رهیافت ون لیون (۲۰۰۸ م.) (مقداری، جهانگیری، ۱۳۹۴)؛ بررسی تأثیر گفتمان شعر دفاع مقدس ایران بر گفتمان شعر مقاومت فلسطین، براساس رویکرد مکتب تطبیقی ادبیات آمریکا (سنگری، کابینی، ویسی، ۱۳۹۸)؛ کتاب گفتمان فرهنگی سیاسی و اقتصادی در شعر دفاع مقدس (ایشانی، ۱۳۹۴)؛ و رساله گفتمان اعتقادی در شعر دفاع مقدس (علیبور، ۱۳۹۴)؛ اشاره کرد. با وجود این پژوهش‌ها اما جای پژوهشی تطبیقی براساس رویکرد گفتمانی این مقاله در میان آثار پژوهشی خالی می‌نمود پس بر آن شدیم که در این حیطه پژوهش بیشتری صورت گیرد.

ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به نقش و تأثیر ارزش‌های دفاع مقدس و شاعران آن و با نگاهی به پژوهش‌های این زمینه می‌توان دریافت که تاکنون پژوهشی علمی درخصوص ادبیات مقاومت در نظریه لاکلا و موفه انجام نپذیرفته است، بنابراین، این مطالعه می‌کوشد تا ضمن تمرکز بر شعر قیصر امین‌پور و سید حسن حسینی اشعار این شاعران را با توجه به نظریه لاکلا و موفه مورد بررسی قرار دهد و یکسانی‌ها و دگرسانی‌ها آن را دریابد؛ از سوی دیگر پرداختن به ادبیات مقاومت و بررسی و تحلیل آن در شرایط کنونی که ملت ایران مورد شدیدترین تهاجم‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی از سوی دشمنان قرار گرفته است، اهمیت آن را به‌خوبی آشکار می‌سازد و نیاز مردم به تشویق و تشجیع درخصوص مقاومت در برابر امیال بیگانگان در شرایط بحرانی کنونی، ضرورت این امر را بیش از پیش نشان می‌دهد.

بحث و بررسی

در این بخش ضمن بیان چهارچوب گفتمانی به مفاهیم گفتمانی در نظریه لاکلا و موفه پرداخته می‌شود و فهم هر مفهوم، ما را به شناخت مفاهیم بعدی رهنمون می‌سازد. «برخی از مفاهیم اصلی، چند مفهوم دیگر را دربرمی‌گیرند و در حقیقت این مفاهیم، زیرمجموعه مفاهیم اصلی هستند» (کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۳) سپس به معرفی شاعران، ویژگی‌های شعری و گفتمان شعر مقاومت در شعر شاعران مورد نظر می‌پردازد، و در پایان وجوه یکسانی و دگرسانی بررسی می‌شود.

چهارچوب‌های گفتمانی

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده در نظریه‌های گوناگون پیرامون بررسی متون ادبی مشاهده گردید که دغدغه اصلی در نظریه گفتمان که برخاسته از طراح ساختارهای زبانی است، این است که «مردم در جوامع گوناگون، چه درک و شناختی نسبت به خویش دارند. به عبارتی دیگر، تعریف مردم در هر جامعه‌ای از خودشان چه بوده و پیرو این تعریف و شناخت، الگوی رفتاری آن‌ها چیست.» (مارش و استوکر، ۱۳۸۸: ۲۰۷) بر اساس این نظریه، «جهان محصول گفتمان‌ها بوده و البته گفتمان‌ها نافی واقعیت‌ها نیستند بلکه به واقعیت معنا بخشیده و جهان اجتماعی در نتیجه همین فرایند معنابخشی، ساخته شده و تغییر می‌یابد. به عبارتی دیگر، تغییر در گفتمان، تغییر در جهان اجتماعی را به همراه خواهد داشت.» (نک، حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۸۲) در تحلیل گفتمانی، ماهیت آنچه مورد بررسی قرار می‌گیرد، از پیش تعیین نشده و بدین ترتیب، تحلیل گفتمانی با پرهیز از هرگونه پیش‌داوری (مانند ساختارگرایی) و نفس‌نگرش تک‌بعدی (مانند اراده‌گرایی) در تلاش است تا با ایجاد رابطه متقابل میان متن و زمینه، به فهمی روشن‌تر و کامل‌تر از واقعیت دست پیدا کند.

مفاهیم گفتمانی در نظریه لاکلا و موفه

نظریه ارنستو لاکلا و سنتال موفه که ریشه در سنت نظری ساختارگرا دارد، قابلیت فوق‌العاده‌ای در تبیین پدیده‌های اجتماعی دارد. این قابلیت در ذیل مفهومی با عنوان «مفصل‌بندی» پدید آمده است در این نظریه، مفصل‌بندی کنشی است که میان عناصر گوناگونی همچون مفاهیم، نمادها، رفتارها و غیره آن‌چنان رابطه‌ای پدید می‌آورد که هویت نخستین آن‌ها دگرگون شده و هویتی نو پیدا کنند (تاجیک، ۱۳۸۳: ۴۶). به عبارت دیگر، گفتمان یک پیکره نظام‌مند است که از مفصل‌بندی عناصر و مفاهیم مرتبط به دست می‌آید و مجموعه‌ای از واژگان را شامل می‌شود که به‌گونه‌ای معنادار با یکدیگر در ارتباط هستند.

هم‌چنین می‌توان این‌گونه بازگو کرد که گفتمان‌ها، مفصل‌بندی مجموعه‌ای منسجم از افراد، مفاهیم و واژگان می‌باشند که پیرامون یک دال برتر قرار می‌گیرند و به زندگی آدمی معنا می‌دهند. (نک. خلجی، ۱۳۸۶: ۵۴) برای این که بتوان یک نظریه را به‌عنوان چارچوب نظری یک پژوهش علمی به کار برد، باید مفاهیم کلیدی و سازنده آن بیان گردد.

لاکلا و موفه برای تبیین نظریه خود، مفاهیم متعدّد و گاه پیچیده و دارای وجوه مختلف را به کار گرفته‌اند که فهم نظریه آنان و طبعاً کاربست آن، نیازمند شناخت این مفاهیم است. کثرت مفاهیم در نظریه این دو اندیشمند اگرچه فهم آن را تا حدّی دشوار می‌نماید، اما در عین حال ابزاری در اختیار محقق قرار می‌دهد که به‌خوبی بتواند روابط درون‌گفتمانی و برون‌گفتمانی، گفتمان‌های حاکم بر جوامع را بشناسد و اجزای مختلف پدیده‌های اجتماعی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. ویژگی مفاهیم یادشده آن است که به‌صورت زنجیروار با یکدیگر مرتبط هستند. فهم هر مفهوم، ما را به شناخت مفاهیم بعدی رهنمون می‌سازد. ضمن این که برخی از مفاهیم اصلی، چند مفهوم دیگر را دربرمی‌گیرند. در حقیقت این مفاهیم، زیرمجموعه مفاهیم اصلی هستند (کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۳) که در این بخش از پژوهش به معرفی اجمالی آن‌ها پرداخته می‌شود.

دال و مدلول

دو مفهوم «دال و مدلول» در نظریه لاکلا و موفه نقش کلیدی دارند. دال‌ها، اشخاص، مفاهیم، عبارات و نمادهایی انتزاعی یا حقیقی هستند که در چارچوب‌های گفتمانی خاص، بر معانی خاص دلالت می‌کنند. معنا و مصداقی که یک دال بر آن دلالت می‌نماید، مدلول نامیده می‌شود. مدلول نشانه‌ای است که ما با دیدن آن، دال مورد نظر برایمان معنا می‌شود. زیرمجموعه‌های این مفهوم اصلی عبارتند از: (۱) دال مرکزی، (۲) دال شناور (۳) عنصر، و قته، حوزه گفتمان‌گویی. (نک. کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۴-۳۴۵)

بی‌قراری

بی‌قراری در نظریه «لاکلا و موفه» اشاره به بحران‌ها و حوادثی دارد که هژمونی گفتمان‌ها را به چالش می‌کشد. این که هیچ گفتمانی نمی‌تواند به‌طور کامل تثبیت شود و سلطه خود را برای همیشه حفظ کند، مرکز ثقل هستی‌شناسی این نظریه می‌باشد. «همان: ۳۴۶». در تعریف این مفهوم روایت‌های مختلفی ارائه شده است، اما می‌توان به این توضیح روشن‌گر اشاره کرد:

بی‌قراری دربردارنده نوعی تغییر است؛ اما تغییری که - برخلاف مارکسیسم - چگونگی و سمت‌وسوی آن از پیش تعیین شده نیست. در بی‌قراری، هیچ غایتی نیست تا تغییر را هدایت

کند. فقط تصادف است و اتفاق، امکان است و احتمال. از این رو بی‌قراری، به امکانی و تصادفی بودن صورت‌بندی‌های اجتماعی نیز اشاره دارد. (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶: ۲۷)

ضدیت و غیریت

بنا بر نظریهٔ لاکلا و موفه، همهٔ هویت‌ها به‌وسیلهٔ یک اصل مشترک یعنی تقابل میان درون و بیرون شکل می‌گیرند. هویت فردی (هویت سوژه)، هویت جمعی یا تشکیل گروه و درنهایت هویت یک گفتمان، وابسته به همان اصل مشترک است. زیرمجموعه‌های این مفهوم اصلی عبارتند از: (۱) برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی، (۲) منطقی تفاوت، منطقی هم‌ارزی، (۳) رقابت. (نک. کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۴۷-۳۴۹)

هژمونی و تثبیت معنا

لاکلا و موفه از انعطاف‌پذیری رابطهٔ میان دال و مدلول استفادهٔ سیاسی می‌کنند و آن را با مفهوم هژمونی پیوند می‌دهند؛ یعنی اگر بر سر معنایی خاص برای یک دال در جامعه اجماع حاصل شود، به عبارت دیگر افکار عمومی معنایی مشخص را برای آن هرچند به‌طور موقت بپذیرد و تثبیت نماید، آن دال هژمونیک می‌شود. (همان: ۳۵۰) مفهوم «هژمونی یا استیلا حول این موضوع است که در ساحت سیاست و اجتماع، چه کسی برتر است؛ به عبارت دیگر کدام نیروی سیاسی دربارهٔ شکل‌های مسلط رفتاری در جامعه تصمیم خواهد گرفت» (مارش و استوکر، ۱۳۸۸: ۲۰۹) و نیز در مورد این که کدام تعاریف از دال‌ها و مدلول‌ها در جامعه مسلط باشد؛ و چه معانی در افکار عمومی تثبیت گردد. (نک. کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۵۰-۳۵۱)

قدرت

قدرت را با توجه به تعریف خاص آن، می‌توان اساسی‌ترین مفهوم در نظریهٔ گفتمان دانست؛ چراکه شکل‌گیری هرگفتمان تنها از طریق اعمال قدرت میسر است. قدرت از نظر لاکلا و موفه، عبارت است از «قدرت تعریف کردن و تحمیل این تعریف در برابر هر آنچه آن را نفی می‌نماید.» (نش، ۱۴۰۰: ۴۹) گفتمان‌ها به‌وسیلهٔ قدرت، غیر را طرد و خود را تثبیت می‌کنند.

اسطوره، وجه استعاری، تصور اجتماعی

گفتمان‌های مسلط همیشه با بحران‌ها و مشکلات اجتماعی دست به‌گریبان‌اند. بحران‌هایی که سبب بی‌قراری می‌شوند و مفصل‌بندی‌های هژمونیک را ناتوان و ضعیف جلوه می‌دهند، پاشنهٔ آشیل گفتمان‌ها هستند؛ زیرا در اذهان سوژه‌ها نیاز به یک گفتمان جایگزین که بتواند مشکلات موجود را برطرف سازد، پدید می‌آورند. در چنین شرایطی است که نظریه‌های

اجتماعی برای تبیین مشکلات و ارائه راه حل و به‌عنوان بدیلی برای گفتمان موجود، تولد می‌یابند. نظریه‌های اجتماعی، یک فضای آرمانی از جامعه ارائه می‌دهند که در آن از بحران‌ها و مشکلات موجود اثری نیست. (کسرای و پوزش شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۵۳) لاکلا گفتمان‌پردازی است که نظریه را «اسطوره» نام‌گذاری می‌کند.

از آنجا که اسطوره‌ها محصول بی‌قراری‌های گفتمان‌های حاکم بر نظام اجتماعی هستند، به دنبال راهایی از این بی‌قراری و خلق یک عینیت اجتماعی جدید هستند. به‌عنوان مثال، ایده «گفت‌وگوی تمدن‌ها» یک اسطوره است که مجموعه‌ای گسترده از تنوعات و تمایزات را در پوشش مفهومی خود پنهان می‌سازد و تصویری از جهانی آرمانی که در آن ملت‌های متمدن با تکیه بر مشترکات خویش در پی برقراری صلح و آرامش در جهان‌اند، ارائه می‌نماید و این که چرا لاکلا نظریه را اسطوره می‌نامد؟ انسان را به مفهوم دیگری به نام «تصور اجتماعی» در نوشته رهنمون می‌سازد. اسطوره، تنها تقاضاهای یک گروه یا طبقه خاص از جامعه را نمایندگی می‌کند و این برای هژمونیک شدن کافی نیست؛ بنابراین، اسطوره باید به تصور اجتماعی بدل شود. تصور اجتماعی برخلاف اسطوره، همگانی است و بخش‌های گوناگون جامعه را نمایندگی می‌کند. در واقع، تصور اجتماعی، فضای آرمانی خلق شده توسط یک اسطوره است که در میان افراد جامعه به شکلی فراگیر عمومیت یافته است. (کسرای و شیرازی، ۱۳۸۸: ۳۵۳)

معرفی مختصر شاعران انقلاب و دفاع مقدس

سید حسن حسینی

«سید حسن حسینی، زاده ۱۳۳۵ خورشیدی در تهران و درگذشته به سال ۱۳۸۳، از هنرمندان مذهبی و انقلابی محسوب می‌شود که آثار دینی و انقلابی او مورد توجه و تحسین مخاطبان و منتقدان قرار گرفته است. از وی مجموعه اشعاری چون: ۱. هم‌صدا با حلق اسماعیل ۲. گنجشک و جبرئیل ۳. نوشداروی طرح ژنریک (شعر طنز) ۴. در ملکوت سکوت ۵. از شرابه‌های روسری مادرم ۶. سفرنامه باد و نیز آثار بسیاری در نقد و گفت‌وگو و... به‌جا مانده است. حسینی ابتدا در سال ۱۳۵۸ در رشته کارشناسی تغذیه از دانشگاه فردوسی مشهد فارغ‌التحصیل شد، اما به علت علاقه به شعر و ادبیات تغییر رشته داد و در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، این رشته را دنبال کرد. او از سال ۱۳۵۸ پا به حوزه هنری گذاشت و فعالیتش را تا سال ۱۳۶۶ به همراه قیصر امین‌پور و دیگر شاعران و هنرمندان ادامه داد تا این که در سال ۶۷ به تدریس در دانشگاه دعوت شد. حسینی در سال ۱۳۶۸ با همکاری چند تن از دوستانش، «دفتر شعر جوان» را تأسیس کرد و در همین سال، به پاس خدمات

فرهنگی‌اش، به همراه قیصر امین‌پور جایزه ادبی «نیما یوشیج» را از آن خود کرد. در سال بعد نیز موفق به اخذ دکتری زبان و ادبیات فارسی گردید. سید حسن حسینی از سال ۱۳۷۸ در واحد ویرایش رادیو مشغول به کار شد و در کنار این کار، پژوهش در زمینه‌های مختلف، از جمله بیدل، حافظ، قرآن و ترجمه را نیز دنبال کرد. «نک: ذوالفقاری، ۱۳۸۳: ۱۴» سید حسن حسینی افزون بر آن که در میان شخصیت‌های انقلابی به «سیدالشعرای شعر انقلاب» شهرت یافته بود، همواره مورد توجه شخصیت‌های پیشروی انقلاب اسلامی ایران از جمله آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای بود. وی در شامگاه هشتم فروردین ۸۳ بر اثر ناراحتی قلبی در یکی از بیمارستان‌های تهران درگذشت. از ویژگی‌های شعر و غزل پس از انقلاب که در اشعار سید حسن حسینی نیز مشاهده می‌شود، آن است که غزل حماسی به‌عنوان جریان‌ی نیرومند و جدی رخ می‌نماید و این آمیختگی تغزل و حماسه در قلمروهای گونه‌گون موضوعی و محتوایی غزل خود را نشان می‌دهد.

مانند غزل حماسی با مطلع:

هلا پاسداران آیین سرخ   سواران شوریده بر زین سرخ
(حسینی، ۱۳۹۹: ۶۴۹)

و هم‌چنین در صحنه نبرد، تحقیر و تضعیف روحیه دشمن از جمله عوامل دست‌یابی به پیروزی نهایی است و تحقیر هرچه بیشتر دشمن نمایان‌گر شجاعت و دل‌آوری‌های مبارزان و پایداری ایشان در عرصه نبرد تا رسیدن به آزادی و پیروزی است:

خفاش که بر ستاره تسخر می‌زد   اندیشه نور را به خنجر می‌زد
دیدیم سحرگهان چو خورشید   زیر قدم سپیده پرپر می‌زد
(همان: ۷۵۷)

تلفیق روح حماسی با مضامین غنائی و عرفانی در اشعار سید حسن حسینی، از رهگذر به‌کارگیری و انعکاس واژگان مربوط به جنگ و حماسه و تلفیق روح حماسی و عرفانی دیده می‌شود؛ در مورد نخست حسینی گاهی از لغات و واژگانی استفاده می‌کند که در بافت متفاوتی آشنا هستند به‌عنوان مثال، در جایی که به وصف مقام ملکوتی مادر می‌پردازد، واژگانی همچون سنگر و جبهه مشاهده می‌شود: «شاید باور نکنی / همیشه پشت نگاه تو / سنگر گرفته‌ام / و جبهه‌ام / جز با جبروت مادرانه‌ات / نجوا نکرده است!» (حسینی، ۱۳۹۹: ۴۴۹) و در مورد دوم گاهی به تلفیق مضامین حماسی و عرفانی برمی‌خوریم و گاهی کلماتی

از حوزه عرفان را با حماسه تلفیق می‌کند، مثلاً در «مثنوی عاشقان» گرهِ خوردگی حماسه و عرفان را برجسته می‌کند و می‌گوید:

بیا عاشقی را رعایت کنیم   ز یاران عاشق حکایت کنیم
از آن‌ها که خونین سفر   سفر بر مدار خطر کرده‌اند
از آن‌ها که خورشید فریادشان   دمید از گلوی سحرگاهشان
(حسینی، ۱۳۹۹: ۶۷۲)

و این ارتباط را در ادامه شعر حفظ می‌کند، گاهی از حماسه به عرفان و گاهی از عرفان به حماسه می‌رود، در ابیات زیر عباراتی حماسی را چون: زخم، دشنه آذین کردن، آزوده کردن به کار می‌برد و در کنار آن از عباراتی عرفانی چون: جان و جانان، خوش بودن با یار، به‌رسم شهیدان با خدا تکلم کردن و... استفاده می‌کند: (نک. همان: ۶۷۳). توجه ویژه به شهیدان نیز شاید از همین منظر قابل تحلیل است. باید به این نکته توجه داشته باشیم که از نظر برخی پژوهشگران حسینی شاعر اعتراض است. «بلافاصله پس از حسینی و دوستانش، جریانی به وجود آمد تحت عنوان جریان اعتراض.» (نادمی، ۱۳۸۸: ۱۱۸) در این پژوهش، آن دسته آثار او که مرتبط با مقاومت می‌باشد، در مباحث بعدی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نمونه مورد مطالعه در این پژوهش، کتاب «مجموعه کامل اشعار سید حسن حسینی» (۱۳۹۹) می‌باشد.

قیصر امین پور

قیصر امین پور در روز دوم اردیبهشت ماه سال ۱۳۳۸ در روستای گتوند از توابع شهرستان شوشتر در استان خوزستان به دنیا آمد. وی دوران ابتدایی را در همان شهر گذراند و راهنمایی و دبیرستان را در شهر دزفول سپری کرد. وی از همان دوران دبیرستان به فعالیت‌های اجتماعی و مبارزات سیاسی اوایل انقلاب کشیده شد و پس از برگزاری کنکور و قبولی در رشته دامپزشکی، همراه آنان به تهران آمد و بیشتر با فضای سیاسی و فعالیت‌های اجتماعی آن دوران آشنا گردید و در جلسات انجمن اسلامی دانشگاه شرکت کرد. او در سال ۱۳۵۸ به دلیل عدم علاقه به رشته مورد نظر، پس از شرکت مجدد در آزمون، وارد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران گردید و فعالیت‌های خود را در زمینه انقلاب ادامه داد، به‌گونه‌ای که یکی از دانشجویان پیرو خط امام بود که در تسخیر لانه جاسوسی شرکت داشت.

در سال ۱۳۶۳ بعد از تلاش فراوان وارد دانشکده ادبیات شد و در همین سال‌ها با همکارانی از حوزه هنری آشنا و به عضویت آن حوزه در آمد. در این جلسات با سید علی موسوی گرمارودی، سید حسن حسینی، طاهره صفارزاده، محسن مخلمباف و دیگران بیشتر آشنا شد. گرچه قیصر امین‌پور سرودن شعر را هم‌زمان با اوج‌گیری انقلاب مردم ایران در سال ۵۷ آغاز کرده است، لیکن با شروع جنگ ایران و عراق در سال ۵۹ صدای او محکم‌تر به گوش می‌رسد و بیش از همه چیز به انقلاب و نبرد و جنگ می‌اندیشد و سخت ملتزم به ایدئولوژی و متعهد به ارزش‌های مذهبی است. نشانه‌ها و مفاهیم اعتقادی نیز در شعر او پررنگ و غالب است. از جمله این مفاهیم می‌توان به واژگان مربوط به دین و اعتقاد (شهید، عروج، وضو، زیارت، ایمان، قربانی، ابراهیم، کربلا و...) و واژگان مربوط به انقلاب (استقامت، ایثار، قیام، جهاد، لاله، تشییع و...) و مفاهیم مربوط به جنگ (درفش، خنجر، مصاف، شمشیر، خون، هجوم، انفجار، آژیر) اشاره کرد. امین‌پور در سال ۱۳۶۳ اولین مجموعه شعر خود را که شامل رباعی و دوبیتی بود، منتشر کرد. این دفتر شعر «در کوچه آفتاب» نام داشت که چند سال بعد، بخشی از آن حذف و بخش‌های دیگر در مجموعه «تنفس صبح» به چاپ رسید. سپس و با انتشار «آینه‌های ناگهان» در سال ۱۳۷۲ خبر از ورود شاعر به مرحله‌ای کاملاً متفاوت از حیات شعری شاعر می‌داد. این دفتر که اشعار سال‌های ۶۴ تا ۷۲ را در برداشت، شاعر حماسی و انقلابی را به شاعری آرمان‌گرا، ایدئولوژیک، خسته و دردمند و به گوشه‌ای خزیده تبدیل کرد و او را با دنیای شک و احتمال و قاطعیت تردید آشنا ساخت. وی در سال ۱۳۸۰ دفتر شعر «گل‌ها همه آفتابگردانند» را انتشار داد و در سال ۱۳۸۲ به عضویت فرهنگستان زبان و ادب فارسی در آمد. (نک. سروش، ۱۳۸۹: ۲۵۵-۲۷۵)

امین‌پور در این مرحله به خود و من فردی‌اش می‌اندیشد: «دیشب پس از سی سال فهمیدم/ که رنگ چشمانم کمی / میشی است/ رفتار من عادی است» (امین‌پور، ۱۳۸۰: ۲۶۰) و سرانجام به بدبینی می‌رسد: «وقتی جهان/ از ریشه جهنم/ و آدم/ از عدم/ و سعی از ریشه‌های یأس می‌آید» (همان: ۲۹۳) سپس می‌گوید:

خسته‌ام از این کویر، این کویر کور و پیر / این هبوط بی‌دلیل، این سقوط ناگزیر
(همان: ۳۰۰)

در دوره بعدی، امین‌پور به انفعال و سرگستگی بیشتری دچار می‌گردد. بال و پرواز در این دوره رمز مرگ و آن هم مرگی آمیخته با حسرت است و می‌گوید: «ز رفتن دهان همه باز/ انگار گفته بودند/ پرواز! پرواز!» (امین‌پور، ۱۳۸۹: ۲۸)

امین‌پور در سال ۱۳۸۹ دفتر «دستور زبان عشق» را به چاپ رساند. این مجموعه آخرین دفتر شعر او در دوران حیاتش بود که در دفتر «گل‌ها همه آفتابگرداند» و «دستور زبان عشق» امین‌پور به دنیای شخصی و عوالم درون خویش می‌گریزد و گاه به شعر و عشق پناه می‌برد:

ما گنهکاریم آری جرم ما هم عاشقی است

آری اما آن که آدم هست و عاشق نیست کیست؟

(همان: ۵۴)

اگرچه گرایش به زبان و نحو معیار، در هر سه دوره از حیات شعری امین‌پور ملموس است، اما گرایش به زبان محاوره و نحوه گفتار در این سبک و در این مرحله خیلی بیشتر است: «سرم نمی‌شود»، «باید سوخت و ساخت»، «صد سال سیاه»، «راستش را بخواهی» و «دل به دریا زدن» نمونه‌هایی از این نوع زبان را در اشعار او نشان می‌دهد: «پیشینیان با ما/ در کار این دنیا چه گفتند؟/ گفتند: باید سوخت/ گفتند: باید ساخت» (امین‌پور، ۱۳۸۰: ۱۱۰) و می‌گوید: «من سرم نمی‌شود/ ولی.../ راستش/ دلم که می‌شود.» (همان: ۹۹) این دوره که مصادف است با جراحت سنگین او در تصادف سال ۱۳۷۸، صدای درونی شاعر بیشتر به گوش می‌رسد و «من» فردی بیشتر متجلی می‌شود. (ن.ک: فتوحی، ۱۳۸۷: ۳-۹)

شایان توجه این که زندگی امین‌پور سیری تراژیک دارد؛ از امید به یأس و از حماسه به عجز و تسلیم در برابر تقدیر و این سیر و حرکت از اشعار آغازین او تا به انتها متجلی است. با آن که درد و رنج و خستگی و مرگ از بن‌مایه‌های دستگاه فکری و جهان‌بینی امین‌پور است و گاه دلتنگ‌تر از تنگ بلور است، اما هرگز نمی‌شکند:

هر چند که دلتنگ‌تر از تنگ بلورم   با کوه غمت سنگ‌تر از سنگ صبورم

(امین‌پور، ۱۳۸۰: ۲۱۴)

و به آینده امیدوار است و می‌گوید:

نمی‌دانم کجایی یا که‌ای آنقدر می‌دانم   که می‌آیی که بگشایی گره از بندهای ما
بفرمایید فردا زودتر فردا شود امروز   همین حالا بیاید وعده آینده‌های ما

(همو، ۱۳۸۹: ۴۰)

و در جای دیگر نیز آرمان‌گرایی و انتظار موعود را به نظم می‌کشد و روح یأس و ناامیدی را از همگان می‌زداید: «این روزها که می‌گذرد، هرروز/ احساس می‌کنم که /کسی در باد/

فریاد می‌زند.../ آن روز/ پرواز دست‌های صمیمی / در جست‌وجوی دوست / آغاز می‌شود.»
(همو، ۱۳۸۰: ۳۳۶)

او به‌جز کارهایی که مربوط به بزرگ‌سالان و به زبان شعر بود، چند اثر نظم و نثر هم برای کودکان نوشت و با دو گروه نوجوان و بزرگ‌سال ارتباط برقرار می‌کند. «بی‌بال پریدن»، «به قول پرستو»، «ظهر روز دهم» و «مثل چشمه مثل رود» از جمله این آثار است. قیصر امین‌پور در تاریخ ۸ آبان ۱۳۸۹ درگذشت. (سروش، ۱۳۸۹: ۲۹۰-۲۹۹)

امین‌پور به‌عنوان یکی از شاعران برجسته معاصر که توانست خلاقیت و پژوهش را با هم در خود جمع کند و در محافل دانشگاهی و ادبی صاحب‌نظر باشد، مانند دیگر شاعران و نویسندگان متعهد معاصر به ادبیات مقاومت و مؤلفه‌های آن توجه دارد و دفاع مقدس یکی از موضوعات اصلی در شعر اوست. قیصر امین‌پور در اشعار خود توجه ویژه‌ای به رزمندگان اسلام و دل‌آوری‌های آنان داشته است. باید اذعان داشت که مبارزان در راه دفاع از سرزمین و ثابت‌قدم بودن در این مسیر به تشویق و تهییج و انگیزش عواطف درونی خود نیازمندند. تحقق این امر، بیشتر به‌واسطه سروده‌های شاعران مقاومت نمود می‌یابد. صبغه‌های میادین رزم و نبرد، ترغیب و تقویت رزمندگان و تحقیر خصم و ترسیم شکوه و عظمت و استقامت و پایداری جنگاوران در رباعی‌های قیصر امین‌پور چشم‌گیر است. جالب توجه این‌که قیصر خشن‌ترین رویدادهای دوران جنگ را با لحنی لطیف و عاطفی بازگو می‌کند. «شعری برای جنگ» بیان‌گر احساس مظلومیت مردم جنگ‌زده ایران و پایداری و رشادت آن‌ها در برابر دشمن است: «اینان/ هرچند/ بشکسته زانوان و کمرهاشان/ استاده‌اند فاتح و نستوه.» (امین‌پور، ۱۳۹۰: ۳۸۸) او همچنین در شعر «قطعنامه جنگل» ویرانی و مرگ جنگل (نماد ایران) را نمی‌پذیرد و در فضای حماسی و غرورآمیز فریاد جاودانگی ایران را در برابر تمام حملات سر می‌دهد: «جنگ بلند و سبز/ بپا خاست/ جنگل هجوم توفان را/ تکذیب می‌کند.» (همان: ۳۲۶)

اهداف، ویژگی‌ها و مؤلفه‌های ادبیات مقاومت و دفاع

پیدایش هر پدیده‌ای، بی‌گمان نیازمند زمینه‌ها و عواملی است که پدیداری آن پدیده را سبب گردد. ادبیات مقاومت نیز به خودی خود پدید نیامده و مستلزم زمینه‌ها و عوامل پیدایش و گسترش می‌باشد که از مهم‌ترین این عوامل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. اختناق و استبداد داخلی و سلب آزادی‌های فردی و اجتماعی
۲. استعمار و استثمار در قالب دخالت بیگانگان در امور داخلی کشور و یا اشغال سرزمین
۳. غصب قدرت، سرزمین و سرمایه‌های ملی و فردی

۴. تجاوز به حریم ارزش‌های فردی، اجتماعی، ملی، دینی، تاریخی و...

۵. قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی پایگاه‌های قدرت

۶. جریان‌ها و مکاتب دینی و غیردینی. (ستایش شیرازی، ۱۳۹۷: ۵)

فلسفه مقاومت در آموزه‌های اسلامی را برابر با مفهوم «جهاد» دانسته و عنوان می‌کند که دینی بودن جهاد در آن است که وسیله حفظ و نشر دین و حمایت از مسلمانان و رویارویی با متجاوزان به خاک ملت است. مجیدی (۱۳۹۱) فلسفه ادبیات مقاومت را زنده نگاه داشتن روح مقاومت و بیداری مردم دانسته و مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده فلسفه مقاومت در ادبیات معاصر را چنین برمی‌شمارد: ۱. دین اسلام ۲. وظیفه دینی و اخلاقی درخصوص اخراج و شکست دادن اشغال‌گر ۳. شهیدان ۴. پیروی از رهبران دینی ۵. نابود ساختن صف پنجم دشمن (جاسوسان و مزدوران داخلی) ۶. بالا بردن روحیه ملت ۷. جنگ تبلیغاتی و کاستن از روحیه دشمن ۸. تاریخ و هویت تاریخی ۹. ملیت ۱۰. تجارب ملت‌های دیگر در ایستادگی برابر دشمن. در ادامه مجیدی اهداف ادبیات مقاومت را بدین شرح برمی‌شمارد:

«۱. تمرکز بر شرایط ناگوار تحت اشغال یا استبداد، ۲. برملا کردن نقشه‌ها و فریب‌کاری‌های دشمن و ابزارهای این عمل، ۳. تشویق مردم و گواه آوردن از الگوهای موفق تاریخی، ۴. دگرگون کردن ذهنیت و احساسات مردم و آماده‌سازی و بیدار کردن آن‌ها.» (مجیدی، ۱۳۹۱: ۴۱۹) ستایش شیرازی ویژگی‌های کلی ادبیات مقاومت را «۱. بهره‌گیری از نماد، ۲. دارا بودن چهره انسانی عام، ۳. وجود مشترکات ادبی، زبانی و فکری» (ستایش شیرازی، ۱۳۹۷: ۱-۲) عنوان داشته و این ویژگی‌ها را از وجوه مشترک ادبیات مقاومت با دیگر مقوله‌های ادبی برمی‌شمارد. وی وجوه تمایز ادبیات مقاومت را در ۱. ترسیم چهره رنج‌کشیده و مظلوم مردم، ۲. دعوت به مبارزه، ۳. بیان جنایات و بیدادگری‌ها، ۴. توصیف و ستایش جان‌باختگان و شهدا، ۵. القای امید به آینده و پیروزی موعود، ۶. ستایش آزادی و آزادگی، ۷. ستایش سرزمین خود، ۸. طرح بی‌هویتی جامعه و تبعیدیان و ۹. طرح نمادهای اسطوره‌ای ملی و تاریخی می‌داند (همان: ۲-۳).

نجاریان (۱۳۹۳) نیز عناصر ادبیات مقاومت را عبارت از: ۱. توده مردم ۲. تحولات اجتماعی ۳. پیشروان فکری جامعه معرفی کرده و بیان می‌کند این بدان معناست که نطفه ادبیات مقاومت در بستری از رویدادهای اجتماعی بسته می‌شود، آنگاه ادبیات مقاومت توسط پیشروان فکری جامعه آفریده شده و توسط توده مردم رشد یافته و نضج می‌گیرد.

با توجه به مباحث و نظرات مطرح شده، شاخصه‌ها و مؤلفه‌های ادبیات مقاومت که می‌باید در پژوهش حاضر مد نظر قرار گرفته و در آثار دو شاعر برگزیده مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد به شرح زیر می‌باشد:

۱. اسلام: برجسته‌سازی ارزش‌های دینی و مذهبی،^۲ میهن: ستایش سرزمین خود، تاریخ و هویت تاریخی، طرح نمادهای اسطوره‌ای ملی و تاریخی، برجسته کردن مشترکات ادبی، زبانی و فکری،^۳ مردم: توده مردم، ملیت و هویت ملی، تحولات اجتماعی، روحیه ملی،^۴ آزادی: ستایش آزادی و آزادگی، نبرد با ستم و اشغال‌گری،^۵ مبارزه: بیان جنایات و بیدادگری‌ها، توصیف و ستایش جان‌باختگان و شهدا، القای امید به آینده و پیروزی موعود^۶ استکبارستیزی: وظیفه دینی و اخلاقی درخصوص اخراج و شکست دادن اشغالگر، تجارب ملت‌های دیگر در ایستادگی برابر دشمن.

ویژگی‌های شعر مقاومت سید حسن حسینی

سید حسن حسینی از شاعرانی است که با پیروزی انقلاب اسلامی به خیل شاعران انقلابی پیوست. ویژگی‌های شعر مقاومت حسینی عبارتند از: بیان شکوه و جلال رزمندگان و شهیدان دفاع مقدس با استفاده از عناصر و مضامین حماسی در قالب‌های کهن (غزل، مثنوی، رباعی و دوبیتی) و امروزی (نیمایی و سپید) و بهره‌گیری از تصاویر و تخیل قوی و مضمون‌پردازی‌های نادر در کمال انسجام و پختگی. به عبارتی دیگر، در شعر حسینی آمیختگی تغزل و حماسه و عرفان در قلمروهای گونه‌گون موضوعی و محتوایی غزل مشاهده می‌شود. در اشعار مقاومت سید حسن حسینی شاخص‌ترین گفتمان، اسلام و تشییع است و پس از آن گفتمان رزم، سپس گفتمان‌های میهن و آزادی. وی گفتمان اسلام خود را بر محور اهل بیت شکل داده و شاخص‌ترین مضامینی که در این گفتمان بدان می‌پردازد، نیایش (به درگاه پروردگار)، ستایش پیامبر گرامی اسلام (ص) و اهل‌بیت (ع) و عاشورا می‌باشد. گفتمان رزم در شعر مقاومت حسینی بر محور حماسه است و مضامین شاخص این گفتمان، شهادت و پاسداران می‌باشد. کلام شاعر در پرداختن به شهادت، لطیف و تغزلی و برای گفتن از پاسداران، حماسی است.

سید حسن حسینی گفتمان میهن خود را پیرامون مفهوم ملیت شکل داده و مهم‌ترین مضامینی که در این گفتمان به آن‌ها پرداخته است، نوروز، اساطیر ایرانی، قهرمانان ملی و نقد جامعه است. جالب توجه این که واژگانی چون نوروز و عید از پربسامدترین مفاهیم در شعر او هستند. در گفتمان آزادی، حسینی نیز بر محور آزادگی است و مضامین اصلی آن، استغنا و پرواز هستند. نگاه شاعر به مقوله آزادی نیز همچون دیگر مضامین، نگاهی انتقادی

بوده و لحن او خشک و خشن است؛ در این گونه اشعار می‌توان این مفهوم را بازجست: ماهی‌ها در تُنگ/ سیرها و سنجدها در پلاستیک/ بهار در دوردست (حسینی، ۱۳۹۹: ۱۰۸) یا این شعر: چرخش آسمان و انجم/ ماهی سرخ و سنجد و سیب/ فصل پنجم آغاز می‌شود (همان: ۱۰۷) و یا به طنز: عید شما درد نکنه! (همان: ۱۱۶) و این طنز سیاه از زبان کارمندان: کارمند می‌گوید: جای عید پارسالم درد می‌کند! (همان: ۱۱۶)

این غزل شاعر نیز این حال و هوا را به‌خوبی نشان می‌دهد:

باز آمدی از راه، ای عید توخالی   آتش بگیری کاش! ای رسم پوشالی!
 آخر ته دل‌ها جز غم چه می‌بینی   لعنت به این آجیل، نفرین به شیرینی
 ای عید لامذهب، ای نکبت   ای عیدی شومت، غم‌های فروردین
 آغاز بدبختی پایان این سی‌روز   در دست محرومان تخم عمو نوروز
 (سید حسن حسینی، ۱۳۹۹: ۱۷۸)

جدول ۱

گفتمان‌های شعر مقاومت سید حسن حسینی طبق نظریهٔ لاکلا و موفه

گفتمان	دال مرکزی	مدلول	دال شناور	وقته	زبان شعر
اسلام	اهل بیت	باورهای شعی شیعی شاعر	نیایش	صفات جلال: حق در همه ذرات جهان جلوه‌گر است/ در جان خلایق آتشی شعله‌ور است (حسینی، ۱۳۹۹: ۹۳)	عاشقانه و تغزلی
				صفات جمال: بت‌خانه شدی اگرچه، نومید مباش/ ای دل به خداه، خدا تو را می‌بخشد (همان: ۷۴)	
			ستایش	پیامبر (ص): دهان در	تلفیقی از تغزل و

<p>حماسه</p>	<p>غار گشودی/و بلور دلی سترگ/ از تکرار تو/ لرزید (همان: ۶۱) اهل بیت (ع): یکی از شاعران اهل بیتم/ فرزدق وار می‌لنگد کمیتم (همان: ۳۱)</p>				
<p>عاشقانه و تغزلی</p>	<p>امام حسین (ع): گلوگاه تو را با خون سرشتند/ در این گلزار سوسن آفریدند (همان: ۹۲) فرزندان امام (ع): چارمین قلعه‌ی سترگ شرف/ که دلش محو ذات باری بود/ آن که از حق به زمهریر ستم/ با دعا گرم پاسداری بود (همان: ۴۹) حضرت عباس: بر خاک فتاده بود سردار فرات/ ماه از شب خیمه‌گاه بیرون می‌رفت (همان :۱۰۲) حضرت زینب: پلک صبوری می‌گشایی/ و چشم حماسه‌ها/ روشن می‌شود .../ تاریخ زن/</p>	<p>عاشورا</p>			

	<p>آبرو می‌گیرد (همان) : (۶۲۸)</p>				
	<p>یاران امام: ای گروه از محبت بی‌نصیب / من حبیبم، من حبیبم، من حبیب (همان: ۴۷)</p>				
<p>تلفیقی از تغزل و حماسه با برتری تغزل</p>	<p>شهید: هلا عارف خرقة گلگون، شهید! / شقایق وش خفته در خون شهید (همان: ۱۸)</p>	<p>شهادت</p>	<p>پای‌بندی شاعر به فرهنگ شیعی و انقلاب اسلامی</p>	<p>حماسه</p>	<p>مبارزه</p>
	<p>جاودانگی: نخشکد ساقه ی خون شهیدان / که نیلوفر نسل پیچ و تاب است (همان) : (۳۳۶)</p>				
	<p>عشق: وطنم - قامت بالنده‌ی عشق - / سربداری است که از دار فرود آمده است (همان: ۶۹۹)</p>				
<p>تلفیقی از تغزل و حماسه با برتری حماسه</p>	<p>شبییه‌سازی با صدر اسلام: یار وفادار رسول عصر خویش اند / عمار وش، — وذرمنش، حیدر ماب اند (همان (۶۴۸:</p>	<p>پاسداران</p>			
	<p>پاسداری از حق: در اوج</p>				

	ایمان، پاسدار نهضت حق / شأن نزول آیه‌های انقلاب‌اند (همان : ۶۴۸)				
تغزلی	جشنی ایرانی: پیام نوروزی من / خاموشی مطلق است (همان : ۱۱۹)	نوروز			
کنایی	غفلت از مستمندان: آغاز بدبختی پایان این سی‌روز / در دست محرومان تخم عمو نوروز (همان : ۱۷۸)				
تلفیقی از حماسه و عبرت	شخصیت‌های مثبت: ریشه در بیشه‌ی فرهادان کن / تیشه‌ی عشق بسی کارگر است (همان : ۲۱۶) شخصیت‌های منفی: رستم‌ان نشئه در خان نخست / بیژنان در چاه خنجر می‌زنند (همان : ۱۵۷)	اساطیر ایرانی	شرق‌گرایی و جهان‌وطنی	ملیت	میهن
حماسی	مبارزان: شعر کوثر (همان ۶۵۶) به یاد شهیدان رجایی و باهنر، شعرهای «خورشید	قهرمانان ملی			

	<p>تابناک، (همان :۷۳۰)»، «سفر شبانه (همان : ۷۳۰)»، «کوشش آب» (همان : ۷۳۱)، «رایت صبح (همان : ۷۳۱)»، «چراغ شب (همان : ۷۳۱)»، «زخم علی (ع) (همان :۷۳۲)» و... برای شهید استاد مطهری، شعرهای «تبار عاشقی (همان : ۷۳۲)»، «مدح سپیده (همان :۷۳۲)»، «شولای عاشقی (همان : ۷۳۳)» «دریای گذشت (همان :۷۳۳)» و... برای شهید بهشتی</p>				
<p>تلفیقی از تعزّل و حماسه</p>	<p>قهرمانان فرهنگ و اندیشه: شعرهای «پرس (همان : ۱۱۲)» و «هشت سین (همان :۱۱۳)» برای دکتر مصدق قهرمانان سیاسی: شعر «تنفس آتشفشان سرد (همان :۶۷۸)» برای میرزا کوچک جنگلی</p>				

	<p>امام خمینی: تقدیم به دستگاه زیراکسی که ذوق هم می‌ورزد/ و شعار جاودانه‌اش/ نه شرقی، نه غربی، انسانی است (همان: ۱۸۵)</p>				
انتقادی و خشن	<p>طنز اجتماعی: در محیط اداره پخش و پلا/ بی‌حیا چون زنان هرجایی‌ست... / ریش قلابی ریارنگش جزو ابزار صحنه‌آرایی‌ست (همان: ۱۸۱)</p> <p>نقد جدی: بهار، مسیحای فصل‌ها/ درمانده از شفا دادن/ به جیب‌های جذامی (همان: ۱۳۳)</p>	نقد جامعه			
انتقادی و خشن	<p>بی نیازی و بی توجهی: سرو/ مستغنی از تمام تپیدن‌ها/ بهار را نادیده می‌گیرد (همان: ۱۴۳)</p> <p>نمادهای مثبت: ز بام خانه‌ی شادی هلا ای مرغ آزادی/ سرود تازه‌ای سر کن، بزن</p>	<p>استغنا</p> <p>پرواز</p>	<p>آزادی‌خواهی مستتر در مکتب تشیع</p>	آزادگی	آزادی

	بال و پری دیگر (همان) (۶۴۵)				
	نمادهای منفی: از پشت میله‌ها به تماشای من بیا/ لبخند راه‌راه مرا در قفس بین (همان) (۲۸۱)				

ویژگی‌های شعر مقاومت قیصر امین‌پور

قیصر امین‌پور از جمله شاعران انقلاب است که اشعار وی با آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران شکوفا گردید و از ویژگی‌های بارز شعر مقاومت وی، پرداختن به دفاع مقدس و رزمندگان اسلام و دلاوری‌های آن‌ها با لحنی لطیف و عاطفی و گاه حماسی است. از این‌رو، برجسته‌ترین گفتمان در شعر مقاومت این شاعر، پس از اسلام و تشیع، گفتمان رزم و مبارزه با توجّه ویژه به رزمندگان اسلام و ذکر دلاوری‌های آن‌ها می‌باشد. همچنین گفتمان‌های میهن و آزادی جایگاه ویژه‌ای در شعر مقاومت امین‌پور دارد.

در اشعار قیصر امین‌پور، گفتمان اسلام بر محور اندیشه‌ها و آموزه‌های شیعی است و مضامین اصلی و شاخص این گفتمان، خداباوری، قرآن، امامت و عاشورا می‌باشد. در اشعار این شاعر نیز مضامین مرتبط با امامت بیش از دیگر مضامین به چشم می‌خورد و نشان می‌دهد که شاعر تأکید خاصی بر بروز باورهای شیعی خود دارد. وی همچنین توجّه ویژه‌ای به مضامین عاشورایی چه قالب سوگنامه و چه طرح پرسش‌هایی عمیق دارد.

از آنجایی که قیصر امین‌پور شاعری خوزستانی است، گفتمان مبارزه در اشعار وی بسیار پررنگ بوده و محوریت اشعار وی در این گفتمان، جنگ‌ستیزی است و مضامین شاخص وی، دلاوری، صلح، شهادت و تنهایی بوده و البته باید اذعان داشت که مضامین مرتبط با شهید و شهادت در این گفتمان بیش از دیگر مضامین مورد توجّه شاعر بوده است. زبان شاعر در این گفتمان، حماسی است.

گفتمان میهن در شعر مقاومت این شاعر بر محور اسطوره است و مضامین مطرح و شاخصی که به آن‌ها پرداخته است، ایران باستان، زادگاه و مردم می‌باشد. همچنین آزادی از

گفتمان‌های شاخص شعر مقاومت امین پور است که بر محور رفتن به معنای رهایی و نماندن شکل گرفته و مضامین مطرح در این گفتمان، راه، ایستادگی و واماندگی می‌باشد.

جدول ۲

گفتمان‌های شعر مقاومت قیصر امین پور طبق نظریهٔ لاکلا و موفه

گفتمان	دال مرکزی	مدلول	دال شناور	وقته	زبان شعر
			خداپاوری	توحید: آن‌سان که تویی، هیچ‌کس آگه به تو نیست/ راهی ز فراز عقل کوتاه به تو نیست (امین پور، ۱۳۹۵: ۴۵۵)	عاشقانه و تغزلی
				نیایش: هرچند تو را هزار ره باشد، لیک/ جز راه دلاز هیچ رهی ره به تو نیست (همان ۴۵۵:)	
اسلام	تشیع	باورهای شیعی شاعر	قرآن	واژگان: لات و منات را که شکستیم/ عزّی دگر عزیز نمی‌ماند .../ میراث باستانی ابراهیم/ بر شانه‌های ماست (همان: ۴۱۵)	عاشقانه و تغزلی
				مفاهیم: از آیه، آیه، آیه‌ی ایمان/ وز سوره سوره‌ی صبر (همان: ۴۲۰)	تربیتی و عبرت‌آموز
			امامت	۴ تن از امامان شیعه: امشب سر مهربان نخلی خم شد/ مهتاب گرفت، شهر در ماتم شد/ در خانه‌ی دور، بیوه‌ای شیون کرد/ همبازی کودک یتیمی غم شد (همان: ۴۶۰)	تلفیقی از تغزّل و حماسه

<p>تلفیقی از تغزل و حماسه</p>	<p>سوگنامه: خوشا از دل نم اشکی فشاندن / به آبی آتش دل را نشانندن (همان: ۴۰۵)</p> <p>پرشش: راستی آیا/ کودکان کربلا، تکلیفشان تنها/ دائماً تکرار مشق آب! آب!/ مشق بابا آب بود؟ (همان: ۳۲)</p>	<p>عاشورا</p>			
<p>حماسی</p>	<p>پلیدی جنگ: می‌خواستم شعری برای جنگ بگویم/ شعری برای شهر خودم - دزفول - / دیدم که لفظ ناخوش موشک/ باید بکار برد (همان: ۴۲۴)</p> <p>تقدّس دفاع: موجیم وصل ما، از خود بریدن است / ساحل بهانه است، رفتن رسیدن است (همان: ۳۹۳)</p>	<p>صلح</p>			
<p>تلفیقی از تغزل و حماسه</p>	<p>سربلندی رزمندگان فارغ از نتیجه: شب عبور شما را شهاب لازم نیست / که با حضور شما آفتاب لازم نیست (همان: ۴۳۲)</p> <p>شهادت: شهیدی که بر خاک می‌خفت / چنین در دلش گفت: «اگر فتح این است / که دشمن شکست، چرا همچنان دشمنی هست؟» (همان: ۲۸)</p> <p>شهیدان: رهتوشه شهید همین بس: یک جامه، یک کلام / یک تصویری از امام (همان: ۴۳۳)</p>	<p>دلاوری</p> <p>شهید و شهادت</p>	<p>بیزاری از جنگ و باور به تفاوت جنگ و دفاع</p>	<p>جنگ‌ستیزی</p>	<p>مبارزه</p>
<p>تلفیقی از تغزل و حماسه</p>	<p>پشتیبانی همه جهان از دشمن : پنهان در آستین شما برق خنجر است / دستی از آستین بدرآید و بگذرید (همان: ۳۵۰)</p>	<p>تنهایی</p>			

	تنهایی و بی پناهی ایران: بگذار شعر من هم / چون خانه های خاکی مردم / خرد و خراب باشد و خون آلود (همان : ۴۲۵)				
تلفیقی از تغزل و حماسه	اساطیر ایران باستان: داغشان: مُهر مهرب زرتشت (همان : ۳۹۵)	ایران باستان	میهن دوستی و مردم دوستی	اسطوره	میهن
	افتخار و سربلندی: موجی از آینه برخاست / توفانی از بال سیمرغ (همان: ۳۶۵)				
	حس تعلق: می خواستم شعری برای جنگ بگویم / شعری برای شهر خودم - دزفول / دیدم که لفظ ناخوش موشک / باید بکار برد (همان: ۴۲۴)	زادگاه			
	موشک: دیدم که لفظ ناخوش موشک / باید بکار برد (همان: ۴۲۵)				
حماسی	از مردم بودن: تمامی جنگل / بر جنازه‌ی خورشید / نماز می خواند / ولی ز خیل درختان... (همان: ۲۷۹)	مردم			
کنایی	درد واقعی مردم: دردهای من / گرچه مثل دردهای مردم زمانه نیست / درد مردم زمانه است (همان: ۲۷۲)				
استعاری	مبارزه با ستم و بیداد: رهاییم مکن جز به بند غمت / اسیرم مکن جز به آزادی! (همان: ۱۹۹)	راه	آزادی خواهی مستتر در مکتب تشیع	رفتن	آزادی
کنایی	تکلف ناپذیری: سراپا اگر زرد و پژمرده ایم / ولی دل به پاییز	ایستادگی			

نسپردہ‌ایم (همان: ۳۴۸)				
انتظار نوبت: ای روزهای خوب که در راهید! ... / ای مثل روز، آمدنت روشن! / این روزها که می‌گذرد، هر روز / در انتظار آمدنت هستم! / اما با من بگو که آیا من نیز / در روزگار آمدنت هستم؟ (همان: ۲۶۵)	واماندگی			
رخوت: خسته‌ام از این کویر، این کویر کور و پیر / این هبوط بی‌دلیل، این سقوط ناگزیر... (همان: ۳۳۲)				

وجوه یکسانی و دگرسانی شعر مقاومت شاعران برگزیده

مهم‌ترین نقطه مشترک شعر مقاومت این شاعران، این است که برجسته‌ترین گفتمان‌های آن‌ها در مجموعه‌های مورد بررسی، همین چهار گفتمانی است که اشاره گردید؛ یعنی هر دو شاعر، بخش عمده‌ای از اشعار خود را در زمینه اسلام و زیرشاخه‌های این گفتمان سروده‌اند. همچنین بخش فراوانی از اشعار هر دو شاعر، درخصوص مباحث مربوط به گفتمان مبارزه می‌باشد. آن‌ها توجه ویژه‌ای به میهن و عناصر مختلف این گفتمان داشته و گفتمان آزادی نیز جایگاه برجسته‌ای در اشعار مقاومت این دو شاعر دارد؛ فلذا یکی از مشترکات آن‌ها، داشتن گفتمان‌های مشترک می‌باشد.

یکی دیگر از وجوه اشتراک و نیز دگرسانی شعر مقاومت دو شاعر برگزیده، برخی دال‌های مرکزی و نیز شماری از دال‌های شناور می‌باشد که در جدول شماره ۳ قابل مقایسه با یکدیگر می‌باشد. همان‌گونه که از جدول فوق برمی‌آید، در گفتمان اسلام، دال مرکزی اشعار قیصر امین‌پور «تشیع» می‌باشد و در اشعار حسینی «اهل بیت». در نتیجه این دو شاعر در این زمینه تا حدودی دارای اختلاف می‌باشند. البته وجه اختلاف در این است که شاعر نخست، کلیت فرهنگ و آموزه‌های تشیع را مد نظر داشته لیکن شاعر دوم، بخشی از آن یعنی تنها «اهل بیت» را مورد توجه قرار داده است. همچنین در این گفتمان، با بررسی دال‌های شناور مشاهده می‌شود که اشعار حسینی و امین‌پور در این زمینه، تنها ۲۰ درصد (یک مورد) وجه اشتراک دارد و آن، دال شناور «عاشورا» می‌باشد.

اما در گفتمان دوم یعنی مبارزه، هیچ‌کدام از دال‌های مرکزی دو شاعر، با دیگری مشترک نبوده و هرکدام، یک مضمون را به‌عنوان محور گفتمان مبارزه شعر خویش برگزیده‌اند. همچنین در دال‌های شناور این گفتمان نیز، کمترین وجه همسانی و بیشترین دگرسانی و اختلاف مشاهده می‌شود. تنها دال شناور مشترک در بین مضامین به‌کاررفته در اشعار حسینی و امین‌پور مبحث «شهادت» است.

در سومین گفتمان نیز، همچون گفتمان دوم، هر شاعر دال مرکزی منحصر به فرد خویش را برگزیده و در این مورد، وجه اشتراکی میان دو شاعر مشاهده نمی‌شود. البته حسینی و امین‌پور در دال‌های شناور این گفتمان، به اساطیر تاریخی ایران‌زمین پرداخته‌اند و این موضوع را می‌توان به‌عنوان یکی از وجوه اشتراک این دو شاعر، مطرح کرد. شایان ذکر است که مردم یکی دیگر از دال‌های شناور این گفتمان در اشعار امین‌پور است که وجه دگرسانی وی و حسینی می‌باشد. حسینی در گفتمان میهن شعر مقاومت خود، به مردم و جامعه خویش توجه داشته لیکن، بیشتر با نگاهی انتقادی به جامعه می‌نگرد و از این‌رو، نگاه وی به مردم جامعه، وجه دگرسانی دیگری با اشعار امین‌پور می‌باشد. یکی از مضامینی که تنها حسینی در گفتمان میهن شعر مقاومت خود بدان پرداخته و در اشعار دیگر مورد توجه قرار نگرفته است، نورو می‌باشد که در اشعار حسینی دارای بسامد نسبتاً بالایی است و گاه به جد و گاهی به طنز، این عنصر میهنی، مورد استفاده شاعر یادشده قرار گرفته است و وجه دگرسانی دیگری میان وی و امین‌پور به شمار می‌رود. اما در گفتمان آزادی که چهارمین گفتمان شاخص و پرکاربرد در شعر مقاومت و به‌ویژه در اشعار دو شاعر برگزیده می‌باشد، دال‌های مرکزی و نیز شناور کاملاً غیر همسان است. هیچ نقطه مشترکی در این زمینه میان شعر مقاومت حسینی و امین‌پور وجود ندارد؛ البته باید اذعان داشت که هر دو شاعر از عناصر مشترک بسیاری از جمله پرواز، پرنده، درخت و... در اشعار خود بهره گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

شعر مقاومت شاعران برگزیده، موضوعات و زمینه‌های بسیار زیاد و متنوعی را شامل می‌گردد که غالب آن‌ها در شش گروه یا گفتمان قابل دسته‌بندی هستند که این شش گفتمان عبارت از: ۱. اسلام، ۲. میهن، ۳. مردم، ۴. آزادی، ۵. مبارزه و ۶. استکبارستیزی است. با تلفیق گفتمان‌های میهن و مردم در قالب گفتمان میهن (مردم نیز بخشی از میهن گرفته شد) و گفتمان‌های مبارزه و استکبارستیزی در گفتمان مبارزه (استکبارستیزی نیز نوعی مبارزه دانسته شد)، شعر مقاومت شاعران برگزیده در چهار گفتمان اصلی و شاخص شامل: (۱) اسلام، (۲) مبارزه، (۳) میهن، (۴) آزادی دسته‌بندی و مورد بررسی قرار گرفت. در

ادامه، آنچه میان شعر مقاومت دو شاعر مورد مطالعه، مشترک است و نیز آنچه در شعر مقاومت آن‌ها محلّ اختلاف می‌باشد، با توجه به بررسی‌های صورت گرفته و جداول پیشین که در جدول زیر خلاصه گشته است، ارائه می‌گردد.

قیصر امین‌پور		سید حسن حسینی		
دال شناور	دال مرکزی	دال شناور	دال مرکزی	گفتمان
خداآوردی	تشیع	نیایش	اهل بیت	اسلام
قرآن		ستایش		
امامت		عاشورا		
عاشورا	جنگ ستیزی	شهادت	حماسه	مبارزه
صلح		پاسداران		
دلاوری				
شهادت				
تنهایی	اسطوره	نوروز	ملّیت	میهن
ایران باستان		اساطیر ایرانی		
زادگاه		قهرمانان ملی		
مردم		نقد جامعه		
راه	رفتن	استغنا	آزادگی	آزادی
ایستادگی		پرواز		
واماندگی				

- ابراهیمی، رحمت‌الله؛ فلاح، ابراهیم و اسماعیلی، معصومه. (۱۳۹۴). «جلوه‌های ادبیات پایداری در اشعار قیصر امین‌پور و نزار قبانى». همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- امین‌پور، قیصر. (۱۳۹۵). مجموعه کامل اشعار قیصر امین‌پور از ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۵. چاپ پنجم. تهران: انتشارات مروارید.
- بصیری، محمد صادق. (۱۳۸۸). سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی از آغاز تا عصر پهلوی. چاپ نخست. کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
- پیرزادینا، مینا و چراغی، زیور. (۱۳۹۴). «بررسی مؤلفه‌های ادب پایداری در شعر ابراهیم عیسی». همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- چراغی‌وش، حسین و عبدی‌پور، فهیمه. (۱۳۹۴). ..... همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- حسینی زاده، سید محمدعلی. (۱۳۸۶). اسلام سیاسی در ایران. چاپ نخست. قم: دانشگاه مفید.
- ..... (زمستان ۱۳۸۳). «نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی». فصل‌نامه علوم سیاسی، سال ۷، شماره ۲۸. صص ۱۸۱-۲۱۲.
- حسینی، سید حسن. (۱۳۹۹). مجموعه کامل اشعار سید حسن حسینی. چاپ دوم. تهران: انتشارات کتاب آبی.
- خلجی، عباس. (۱۳۸۶). «ناسازه‌های نظری و ناکامی سیاسی گفتمان اصلاح‌طلب (۸۴-۱۳۷۶)». پایان‌نامه دکتری علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۳). «یاد یاران». نشریه آموزش زبان و ادب فارسی، دوره ۹، شماره ۷۲، صص ۲۶-۳۱.
- ستایش شیرازی، فاطمه. (۱۳۹۷). «تأملی بر ادبیات پایداری و دفاع مقدس». کنفرانس بین‌المللی ادبیات و زبان، تهران.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۸۹). از شریعتی. چاپ پنجم. تهران: موسسه فرهنگی صراط.
- سعیدی، سهراب. (۱۳۹۵). «انتظار موعود در شعر شاعران معاصر انقلاب با تکیه بر اشعار سید حسن حسینی، قیصر امین‌پور و سلمان هراتی». پژوهشنامه اورمزد، دوره ۹، شماره ۳۲، صص ۱۲۱-۱۳۹.
- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۹). ادبیات دفاع مقدس. چاپ نخست. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- سیفی، محسن و شریعت، فرحناز. (۱۳۹۴). «جلوه‌های پایداری در شعر عزالدین مناصره». همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- شهبازی، محمود؛ محبی، سحر؛ حسینی، نجمه سادات و شیخ حسینی، زهرا. (۱۳۹۴). «جستاری بر جلوه‌های ادب پایداری در اشعار هارون هاشم رشید». همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- شیخ اسدی، حدیث و کریمی‌فرد، غلامرضا. (۱۳۹۴). «نگاهی به درون‌مایه‌های مقاومت در مجموعه داستانتک "صمت النوافذ" محمود شقیر نویسنده معاصر فلسطینی». همایش ادب مقاومت ادبیات پایداری.
- کسرای، محمدرسالار و پوزش شیرازی، علی. (۱۳۸۸). «نظریه گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی». مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۹، شماره ۳، صفحات ۳۶۰-۳۳۹.
- کم سفیدی، اصغر. (۱۳۸۸). ادبیات پایداری «نامه پایداری ۲»، به کوشش احمد امیری خراسانی، چاپ نخست، کرمان: اداره کل حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- لاکلا، ارنستو و شانتل موفه. (۱۳۹۳). هژمونی و استراتژی سوسیالیستی: به سوی سیاست دموکراتیک رادیکال. ترجمه رضایی. چاپ دوم. تهران: نشر ثالث.
- مارش، دیوید و استوکر، جری. (۱۳۸۸). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی. چاپ پنجم. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مجیدی، حسن. (۱۳۹۱). «ادبیات مقاومت و فلسفه پیدایش مقاومت در کشورهای اسلامی تحت اشغال فلسطین و عراق». نشریه ادبیات پایداری، دوره ۳، شماره ۶، صص ۴۱۱-۴۲۷.

- نادمی، سید احمد. (۱۳۸۸). شمشیر باستانی شرق (با خاطره شاعر حماسه‌ها و دروغ‌ها سید حسن حسینی). چاپ نخست. تهران: نشر هنر رسانه اردیبهشت.
- نجاریان، محمدرضا. (۱۳۹۳). «جلوه‌های ادبیات پایداری در کلام امام خمینی (ره)». نشریه ادبیات پایداری، دوره ۶ شماره ۱۰، صص ۲۷۳-۲۹۴.
- نش، کیت. (۱۴۰۰). جامعه‌شناسی سیاسی معاصر. ترجمه محمدتقی دلفروز. چاپ نوزدهم. تهران: نشر کویر.